

УДК 159.9(01)

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.16>**О. А. Мельник**

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
докторант кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ У НАУКОВИХ ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню передумов і чинників психічного розвитку людини у наукових поглядах представників філософської психології. Доводиться наявність причинної взаємодії між духовним і матеріальним світом. Показано, що психіка є комплекс чисто психічно пов'язаних між собою процесів душі, а тіло – живий, одухотворений організм, котрий у своїх діях є психічно керований. Стверджується, що психічному початку належить головна роль у життєвому процесі. Функціями психіки визнаються: забезпечення цілісності та єдності, функції регуляції та пристосування. Вказується на ієрархічну рівневість психіки: вищу і нижчу. Вище психічне життя має найтісніший і багатосторонній зв'язок з нижчою психікою. Нервова система як орган вищого психічного життя, що виникає з диференціацією організмів, стоїть у більш тісному зв'язку з вищою психікою, тому зв'язок усього організму з цією вищою психікою здійснюється через нервову систему. Нижча психіка являє собою цілу ієрархію відношень не лише між реальним «Я», що підтримує єдність індивідуума і процесами нижчої психіки, але й між її окремими елементами та їх угрупованням у багаточисленні системи нижчої і вищої складності. Зазначено, що за основу суто психічного розвитку відповідають органічні процеси, з яких і виростає внутрішньо багате психічне життя, що йде на рахунок психічної енергії, котра вивільняється в органічних процесах завдяки диференціації останніх, при цьому стверджується, що психічний початок здійснюючи свою діяльність розвивається, досягає свого вивільнення від чисто органічних завдань, і, саме ця вивільнена енергія створює можливість психічного розвитку людини у напрямі тієї роботи, котра призводить до посилення і збагачення чисто психічних можливостей. Функціонування мозку і нервової системи уможливується завдяки наявності дійсного психічного початку. Доводиться зв'язок нервових процесів з психічними процесами як єдиний процес життя, котрий полягає у взаємодії психічного і матеріального початку. Джерелом психічної енергії визнається: 1) здатність психічної енергії до самозростання при відомих умовах і 2) досвід. Вказується на важливість духовного розвитку, так як саме через духовний досвід психіка незалежнується, а психічне життя людини збагачуючись переходить на вищий рівень.

Ключові слова: дух, душа, тіло, психіка, мозок, нервова система, психічна енергія, розвиток.

Постановка проблеми. Над розв'язанням питання про можливість або неможливість причинного зв'язку між матеріальним (тілесним) і нематеріальним (психічним) буттям завзято працює більше чотирьох століть людська думка. Особливостям взаємовідношень між психічним і фізичним (душею і тілом або духом і тілом) присвячувались праці психологічного змісту починаючи ще з часів Арістотеля. Проведені нами історико-психологічні розвідки в цьому напрямі дозволяють свідчити про існування неминущого інтересу до означеної проблематики в усі часи. Взагалі, то, і вся психологічна проблематика, як у минулому, так і в наш час продовжує так або інакше обертатися навколо проблеми співвідношення психічного і фізичного та їх вплив на протікання розвитку людини як центральної проблеми психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні, за уявленнями науковців-психологів

психіка людини – це все те, завдяки чому вона почуває, відчуває, сприймає, згадує, діє та пам'ятає. Психіка розвивається разом із загальним розвитком самої людини та абсолютно не можливим видається факт, щоб розвиток людини здійснювався без розвитку психіки та навпаки (Власова О.І., 2018; Іванніков В.О., 2010; Моляко В.О., 2015; Носуленко В.М., 2007; Піроженко Т.О., 2018; Чупрікова Н.І., 2014; Швалб Ю.М., 2018 та ін.). Саме тому, переконані вчені, між психікою, її проявами і організмом людини існує нерозривний зв'язок (Ільїн Є.П., 2008). Проте, на їх думку, необхідно зважати на той факт, що психічні й фізіологічні процеси виникають одночасно, але якісно відрізняються. У наш час визнаними поняттями про психіку є наступні. По-перше, розуміння психіки як системну властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу. По-друге, як суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності

в ідеальних образах на основі яких регулюється взаємодія з зовнішнім середовищем. По-третє, відображення дійсності в мозку. По-четверте, психіка як властивість нервової системи. Отже, узагальнюючи вищезазначене виходить, що психіка – це здатність мозку отримувати інформацію про оточуючу дійсність, створювати образ об'єктивного світу і здійснювати регуляцію на цій основі власної поведінки та діяльності.

Мета статті полягає у представленні результатів історико-психологічного дослідження наукових уявлень про передумови та чинники психічного розвитку людини, котрі представлені у науковому доробку представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Згідно поглядів представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. психічне життя уможливується при безперервному зв'язку з тілом. Водночас попри те, що психофізична проблема досить активно розроблялась на протязі всієї історії філософії та новітньої філософії, зауважує В.В. Зеньковський, вона все ще залишається до певної міри вирішеною не до кінця. «За останній час, – пише професор, – з різних сторін проявилась у філософії і психології реакція проти паралелізму, який зайняв настільки очевидно міцно місце у свідомості сучасних мисленників. Але така реакція мала те величезне значення, що вона розкрила усю складність і усю невизначеність та корінну неясність ідеї паралелізму» [3, с. 371–372]. Тобто, згідно з теоретико-методологічним підходом В.В. Зеньковського та його теорію причинної взаємодії між тілом і душею усе частіше паралелістичні побудови піддаються критиці. «Якщо і не показана до сих пір, – зауважує професор, – дійсність взаємодії, не розкритий з достатньою ясністю їх конкретний сенс, якщо психофізична загадка залишається до сих пір закритою для нас майже непроникним туманом, то зате критична робота, котра виконана цією теорією вже настільки в значному розмірі, що триматися на позиції паралелізму при сучасному стані нашої проблеми не лише складно, але я готовий сказати – майже неможливо» [там само, с. 372].

Представники школи філософської психології XIX – початку XX ст. в рамках психофізичної проблеми вважали найважливішою умовою її вирішення – це правильна постановка проблеми. З цієї точки зору питанню щодо природи психофізичних зв'язків не зовсім пощастило: фактично до кінця XIX ст. основні мотиви у філософських побудовах, що займаються вирішенням психофізичного питання, виникали на абсолютно абстрактному ґрунті. Тому конкретна побудова психофізичної проблеми не закінчується на рубежі XIX – XX ст. У наукових теоріях постійно мова йде про протиставлення душі і тіла, у котрих тіло тлумачиться не

як живий одухотворений організм, а як безжиттєвий механізм. Психофізична проблема у більшості випадках досліджується у її найбільш складнішому вираженні – в людині, тоді як з аналізу простих форм психофізичного зв'язку на нижчих формах органічного життя можна здобути важливі знання для часткового, але не менш важливого вирішення цієї проблеми.

Для розвитку психофізичної проблеми у філософській психології суттєвого значення завжди мали два моменти – *розуміння причинності*, а з іншого боку – *закон збереження енергії*. Зупинимось на аналізі цих моментів.

Вплив загального поняття причинності на постановку і розв'язання психофізичної проблеми відображене в повній мірі у Декарта у зв'язку з тим різким протиставленням духовного і матеріального буття. Для Декарта без усілякого сумніву визнавалось, що у причинній взаємодії може знаходитись лише те, що має відому схожість одне з іншим. Душа і тіло, дух і матерія – субстанції виключно у всьому протилежні за своєю сутністю. Тоді яким же чином, може здійснюватися процес причинної взаємодії? Декарт і його школа, будучи раціоналістами припускали в реальності лише те, що може бути раціонально обґрунтовано. Раціоналізм таким чином неминуче призводив до заперечення причинного зв'язку між духовною і матеріальною сферами. Але критика Юма багато у чому назавжди поховала догматичний раціоналізм, і сприяла тому, що для психофізичної проблеми відкривалась можливість іншого рішення. Логічний аргумент, що призводив до заперечення причинної взаємодії між тілом і душею втратив своє першочергове значення, хоча до кінця і не зник. Не можна не погодитись з тим, що логічні і метафізичні складнощі, що пов'язані з поняттям причинності, не можуть самі по собі слугувати підґрунтям до того, щоб заперечувати реальність причинності. Незбагненність причинного зв'язку душі і тіла, переконаний В.В. Зеньковський, а ні скільки не може дискредитувати її реальність. Причинний зв'язок між тілом і душею, незважаючи на різні точки зору з цього приводу ні в якому разі не втрачає, переконаний професор, величезного психологічного значення щодо розвитку психофізичної проблеми.

Паралелізм є абсолютно непоєднаним з загальними принципами еволюційної теорії, зокрема, положення якої використовує філософська психологія щодо пояснення передумов і чинників психічного розвитку людини. Не можна допустити, на думку представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., щоб психічне буття, яке не перебуває у причинному зв'язку з матеріальним буттям і тому позбавлене будь-якого реального значення в еволюції органічного життя, могло б разом з тим розвива-

тись паралельно з розвитком організмів. Психіка повинна мати біологічне значення, як реальний фактор еволюції; тому паралелізм є абсолютно непоєднаним з тим загальним вченням про розвиток світу, котре в тій або іншій мірі приймається усіма. Ця біологічна неприйнятність паралелізму робить його позбавленим будь-якої філософської цінності. Сутність причинного зв'язку полягає у «переході сили», чим єдино здійснюється динамічна зв'язаність і реальна єдність членів причинного зв'язку.

Виходить, якщо можлива психофізична причинність, тобто, якщо можливий «перехід» фізичної сили в психічну, то це означає, переконаний В.В. Зеньковський, що такий перехід є однаково можливим для обох членів психофізичного зв'язку. Але на шляху до такого визнання існує низка складнощів, вважає професор, що пов'язана зі своєрідністю як фізичного, так і психічного світу. Але ці складнощі не завадили дослідникам зблизити поняття психічної та фізичної енергії (наприклад, на психічну енергію розповсюджується закон збереження енергії). Про випадок прямого переходу фізичної енергії в психічну при виникненні психічного процесу (наприклад, відчуття) говорити складно, так як психічна робота не має просторових якостей механічної, і так само складно про це говорити з іншого боку – в механічній роботі не має місця своєрідна особливість психічного буття, що полягає у наявності змістів, котрі відкриваються свідомості. Водночас відірвати зміст психічних процесів від самого акту, що їм відповідає – не можна; їх реальна єдність є такою, що мислити психічний процес, який не має свого змісту, як мислити зміст, що існує без відповідного акту немає ніякої можливості. «Якщо фізична енергія, – пише В.В. Зеньковський, – і «переходить» в психічну, то це можливо лише у тому випадку, якщо психічна енергія, що виникає не переходить тут же в психічну роботу, а залишається потенційною. Це можливо лише у тому випадку, якщо фізична енергія, перетворюючись у психічну, поступає у загальний «резервуар» її, той основний її запас, котрий міститься у суб'єкті душевного життя. Лише через суб'єкт фізична енергія може перейти в психічну енергію; говорити ж про перехід фізичної енергії у будь-який окремий психічний процес, який є продовженням фізіологічного процесу, ми не можемо, так як у психічних явищах виступає перед нами у нерозривному й непохідному єдності акту і змісту» [3, с. 375–376].

Згідно з поглядами представників філософської психології кінця XIX – початку XX ст. принципово цілком допустимо, що перехід фізичної енергії в психічну (якщо він має місце в дійсності) підпорядкований (в кількісному відношенні) законамирностями, але, при цьому необхідно пам'я-

тати, що в психічній сфері спостерігається своєрідне явище – закон зростання духовної енергії. Вже процеси пам'яті, у яких містяться переживання людини, віднаходять з повною ясністю те, що психічне багатство не зникає з часом, а продовжує бути психічно дійсним рядом з припливом нових переживань. *Духовна міць індивідуальності*, окрім інших джерел, *зростає разом з розвитком психіки завдяки цієї дивної здібності душі відстоювати саму себе від влади часу*. Закон збереження енергії, котрий має своє дійсне значення в межах матеріального світу, не лише порушується в сфері психіки, але й віднаходить своє надолуження в законі зростання духовної енергії. Творча думка буття насправді не лише не вичерпується в процесі світового розвитку, але й зростає разом з ним. Отже, з вищезазначеного виходить, що принципово цілком допустимою є наявність причинної взаємодії між духовним і матеріальним світом. Закон збереження енергії не лише не заважає цьому, а навпаки, при обмеженні його набуває свого справжнього смислу.

Життєві явища надають місце дійству психічного чиннику, без участі котрого загадка життя не піддається вирішенню. Під час вивчення психофізичних стосунків у вищому організмі між психічним і фізичним протиставлення носить лише відносний характер, оскільки, психіка виступає як комплекс чисто психічно пов'язаних між собою процесів душі, а тіло є живий, одухотворений організм, котрий у своїх діях є психічно керований.

Якщо звернутись до аналізу простіших форм психофізичних відносин, то в елементарному організмі – клітині – психічному початку належить, переконані представники філософської психології кінця XIX – початку XX ст., головна роль у життєвому процесі. Основна особливість будь-якого організму полягає у тім, що всі процеси, котрі відбуваються у ньому, регулюються творчою силою, йому притаманною, завдяки чому життя організму з одного боку має аутотелічний характер, тобто спрямоване на нього самого; а з іншого боку, життя організму є разом з тим його розвитком, як би виконуючим ті цілі, котрі стоять перед організмом. Ці вказані два моменти є дуже важливими. *Психічний початок* виконує надзвичайно складну роботу, виявляючи при цьому *телеологічну функцію* психіки. Ті елементарні психічні процеси, котрі мають місце в клітині, розвиваються частково незалежно від зовнішнього середовища. Тому, за уявленнями представників філософської психології кінця XIX – початку XX ст. сила життя притаманна вже клітині, має своє джерело саме в душі. Психіка є тим живим центром, котрий підтримує єдність організму; фізико-хімічні процеси підпорядковані всі цій психічній силі, завдяки телеологічній природі якою вони набувають свій справжній сенс. Так створюються

органічні процеси, основний зміст котрих полягає у здійсненні задач, поставлених перед організмом. Досягнення зсередини виступаючих задач вперше дає місце органічній активності. З цієї точки зору *психічному початку* належить головне значення в організмі; «сліпі» фізико-хімічні процеси слугують цілі, що для них є суттєво далекою, і лише ті межі, котрі визначаються основними властивостями матерії, набувають значення фактору в органічній активності. За суттю вона є цілковито психічною активністю, котра здійснює свої завдання за посередництва підпорядкованих їй фізико-хімічних процесів. Основний зміст органічної причинності полягає у фізико-психічних і психо-фізичних процесах. Усе «тіло» організму є органом цієї елементарної психіки, яка є творчою силою з величезним запасом психічної енергії. Не можна відкидати того, що енергетичний взаємообмін має місце вже тут, так як лише при ньому психіка може мати *регулюючий* вплив на фізико-хімічні процеси: будь-яка зміна в матеріальній системі пов'язана з приростом енергії. Цей перехід фізичної енергії в психічну і навпаки, можливий лише при корінній спорідненості цих двох форм енергії. Філософами-психологами означеного періоду так само визнається, що *психічна енергія є початковою*, тобто існує від самого початку ніж фізична, як при цьому переконують принципи спиритуалістичної метафізики. Також, вчені погоджуються з думкою про непохідність початкової психічної енергії, котра притаманна елементарній душі, завдяки чому вперше стає можливим розвиток організмів.

Окрім самостійного життя в організмі іде постійний процес *взаємодії з середовищем*, яке знаходиться у постійному контакті з організмом. Тут виступає й інша сторона початку – здатність *приспосовування* організму до середовища. Увесь цей складний процес, який призводить до того, що збільшується міць і гнучкість психічного початку, призводить до органічної диференціації – як морфологічного, так і фізіологічного характеру – істинний сенс котрої може бути зрозумілий лише психологічно, як вираз збільшення (росту) влади над «тілом» організму, як вираз його здатності досягати максимальних результатів при мінімальних напруженнях. Зі збільшенням органічної диференціації меншою є трата психічної енергії, тим самим більше місця випадає на чисто психічні процеси. В людині ми маємо справу з вищою формою організму, у якій чисто психічне життя, зазначає В.В. Зеньковський, досягається «пишного» розквіту [3, с. 382]. Але *основою* цього *чисто психічного розвитку* є все ж таки *органічні процеси*, з яких і виростає внутрішньо багате *психічне життя*, що йде на рахунок психічної енергії, котра вивільнилась в органічних процесах завдяки диференціації останніх.

Це «звільнення» психіки має два моменти в собі – зі сторони змісту і зі сторони актів. «По-перше, – пише В.В. Зеньковський, – у вихідній властивій психіці здібності пам'яті душа знаходить імпульс для роботи, що веде до збереження «пережитого»; цим уперше висувається матеріал, котрий не стоїть у прямому зв'язку з органічними процесами. Об'єм цього чисто психічного матеріалу зростає в процесі як *онтогенетичного*, так і *філогенетичного розвитку*. Психічна енергія, що необхідна для цієї роботи душі, зростає разом з прогресом у чисто органічній області» [там само, с. 382]. Цей прогрес щодо психологічного сенсу вправ і повторень полягає у тім, вважає В.В. Зеньковський, що психічна робота у звичних рухах вимагає набагато менше енергії. З цього слідує, що саме *утворення звичок є проявом роботи психіки і проявом для психіки*, бо саме в результаті низки процесів, що наближаються до процесів узагальнення, утворюється загальна «схема» регуляції рухів [4; 5].

Звички та їх психофізична природа на рубежі XIX – XX ст. визнаються в сутності навіть тими вченими, котрі спираються на органічну пам'ять (наприклад, Анрі Бергсон). Представники київської школи філософської психології розмірковуючи над цим питанням стверджують, що насправді, утворення звичок, як привілея для психіки можуть бути зрозумілими лише як *продукти чисто психічної роботи – елементарних процесів впізнавання, порівняння й узагальнення*. Саме в такому випадку, телеологічний сенс звичок може бути врахований насправді лише психологічно, і, так само, утворення звичок може бути зрозумілим теж лише психологічно [3; 5; 6].

По-друге, інший бік того ж процесу полягає, на думку представників філософської психології, в *вещях пристосовування*, результати котрого мають величезне значення в історії боротьби організму за своє існування. Пристосовування, вважає І.О. Сікорський, є безкінечним, нерозривним процесом органічної еволюції; до пристосовування, як основного органічного фактору, сходять розвиток організмів [5]. Водночас зазначається, що за своєю природою *пристосовування* має *психологічний сенс*. Може здатись, стверджує Анрі Бергсон, що лише на ґрунті органічної психології може бути винайдений ключ до розгадки основних законів органічного процесу [2].

Так або інакше, констатують представники філософської психології, але психічний початок здійснюючи свою діяльність розвивається, досягає свого вивільнення від чисто органічних завдань, і, саме ця вивільнена енергія створює можливість *психічного розвитку* у напрямі тієї роботи, котра призводить до посилення і збагачення *чисто психічних можливостей*.

Цей процес органічної активності надає можливості щодо вирішення і загального питання

про природу психофізичних відносин. Душа, як система психічних можливостей, частково «включена» в органічні процеси, як жива сила буття. Але в ній зі зростанням та прогресом організму все більше й більше відокремлюється власне психічне життя, але зберігаючи своє відношення до органічних процесів через свій зв'язок з психічними можливостями, що їх регулюють. Тіло не є просто механізмом, котре позбавлене психічних можливостей, воно являє собою одухотворений організм, який у своїй чисто органічній діяльності вже вміщає у собі психічний фактор. Для В.В. Зеньковського і Г.І. Челпанова відношення душі у вузькому сенсі, тобто як сукупності лише психічних функцій до тіла, що розуміється як механізм, є надуманою і невирішальною проблемою. Буде помилковим розуміти під душею, на думку вчених, лише одні чисто психічні процеси, сюди необхідно приєднати всю ту психічну роботу, котра лежить в основі органічних процесів, так само і тіло, не можна розуміти як сліпий механізм, як просту суму фізико-хімічних процесів. Саме в силу цього істинна психофізична проблема повинна бути зміщена до органічної причинності.

Як видно з вищезазначеного, на основі елементарних психофізичних відносин розвивається система власне психічних процесів, зберігаючи відношення до рухів організму через ту психічну глибину, де психічний початок знаходиться у нерозривному зв'язку з матеріальною стороною організму і звідки піднялись до «свободи» ці власне психічні процеси. Спочатку усе «тіло» організму, ще не диференційоване, може бути визнано, вважає В.В. Зеньковський, органом душі, як душа – ентелехією тіла. Але фактичний прогрес в органічному світі пішов, зокрема, і в тому напрямі, котре було завершено виникненням окремих органів. Функції органів, що визначаються з середини, як задачі чисто психічного характеру, віднаходять своє найкраще існування по мірі виникнення органів. Уся складна система органів обслуговує організм, але серед них особливе значення припадає на той орган, котрий вступає у найбільш тісний зв'язок з душею – це мозок і нервова система. Водночас функціонування мозку і нервової системи уможлиблюється, на думку представників київської школи філософської психології кінці XIX – початку XX ст. завдяки наявності дійсного психічного початку.

Вище психічне життя не є окремим від тієї психічної сторони, що пов'язана з життєвими процесами як у всьому організмі, так і в особливості з нервовою системою. Душа розуміється як жива єдність усіх психічних функцій, може і сама мислитись як організм. Це поняття дозволило представникам філософської психології кінці XIX – початку XX ст. говорити як про існування відмінностей нижчої та вищої психіки, так і про їх органічну єдність.

Вище психічне життя має найтісніший і багатосторонній зв'язок з нижчою психікою. Цей факт можна виразити інакше: душа найтіснішим чином пов'язана з мозком, якщо під останнім розуміти живий мозок завдяки психічному початку, який його «запускає». Душа і мозок – це не дві протиставні одна одній життєві системи; їх єдність не уявляє ніякої загадки, якщо під мозком розуміти живий і живучий мозок [3; 5; 6]. Але в такому випадку по новому висвітлюється ідея паралелізму, де будь-якому нервовому процесу відповідає психічний процес і навпаки. І в цьому твердженні, на думку представників філософської психології, є відома доля правди. Якщо нервовий процес, як прояв функціонування нервової системи, за самим єством зобов'язаний дійству елементарного психічного початку, притаманного нервовій системі, як живому цілому, тоді без усілякого сумніву виходить, що одночасно з нервовим процесом виникає цей елементарний психічний процес. Але характеризувати взаємовідношення нервового процесу та елементарного психічного процесу, як відношення паралельних один одному явищ, на думку представників філософської психології є не зовсім правильним, так як ускладнює розуміння сутності їх внутрішнього зв'язку. Насправді, обидва явища є нерозривно пов'язаними один з одним; але ця нерозривність виростає на ґрунті того, що одне без іншого не існує в дійсності. Лише в їх «внутрішньому взаємопроникненні», у «повному обхваті» одного іншим уможлиблюється функціонування нервової системи [3; 5]. Не існує жодного нервового процесу самого по собі так само, як і не існує жодного психічного процесу самого по собі, але існує єдиний процес життя, котрий полягає у взаємодії психічного і матеріального початку. Нервовий процес – це живе ціле і протиставлення його психічному процесу представники філософської психології кінці XIX – початку XX ст. вважають таким, що не має ніякого сенсу. Звідси зрозуміло стає позиція паралелізму: у нервовому процесі незмінно присутнім є психічний момент. Саме цим створюється формальна можливість говорити про «паралельність» нервових і психічних процесів. Проте незмінність їхнього зв'язку можна, вважають філософи-психологи вважати паралельністю – і формально це буде справедливо, але такий формальний «паралелізм» фактично зовсім не ґрунтується на реальній паралельності, котра передбачає незалежність рядів.

Вільгельм Вундт стосовно характеристики взаємовідношень нервових і психічних процесів вважає, що паралелізм цих процесів має обмежений об'єм, так як існують нервові процеси, котрі не супроводжуються психічними, так само існують і психічні процеси (особливо вищого порядку) котрі не супроводжуються нервовими процесами. В силу цього, взаємовідношення вказаних проце-

сів Вундт образно уявляє у формі перехресних кругів, і, стверджує, що дуже значна частина психічних процесів є вільною від найближчого зв'язку з органічним життям, але при цьому жоден органічний процес (не лише в нервовій системі, але й у всьому організмі) не може здійснитись без участі психіки [1].

Нервова система, котру слід розглядати, як орган вищого психічного життя, що виникає з диференціацією організмів, стоїть у більш тісному зв'язку з вищою психікою, а тому зв'язок усього організму з цією вищою психікою здійснюється через нервову систему. Наприклад, зв'язок емоційної та вольової сфери з руховою системою являє собою не що інше, за уявленнями представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., як вираження генетичної близькості їх один до одного. У той час як розвиток інтелекту є головним вираженням звільнення психіки від зв'язку з органічними процесами. Проте в емоційній і вольовій сфері цей зв'язок ніколи до кінця не переривається, хоча в залежності від відношення цих сфер до інтелекту він може значно слабшати.

Порушені вище питання ставлять представників філософської психології перед новою проблемою, котра вимагає свого з'ясування у будь-який спосіб. Якщо органічні процеси, розмірковують філософи-психологи, відбуваються при суттєвій участі в них психічного початку, якщо в складних організмах розвивається не лише *надорганічна психіка*, а також *розвивається* й особливий орган останньої – *нервова система*, то яким чином психологічно можна пояснити взаємовідношення нижчої і вищої психіки – як зі статичної, так і з динамічної точки зору? Обійти це питання не видається для них можливим, при цьому й вирішення його теж є завданням досить складним, але з'ясувати принаймні перспективи все ж таки видається для вчених можливим.

Насамперед, вважають філософи-психологи, необхідно зазначити психологічні складнощі, яких неможливо оминати при поясненні взаємовідношень нижчої і вищої психіки. Данні *феноменології* на той час, які висвітлюють характер вищого психічного життя, переконують представників школи філософської психології у тому, що переживання людини мають своє психічне підґрунтя у *єдиному суб'єкті – реальному центрі психічного життя*. Феноменологічна приналежність усіх переживань до «Я» людини зовнішньо порушується явищами, так званої *психічної дисоціації*, і це своєрідно утверджує *єдність в психіці*. Якщо визнати, стверджують філософи-психологи, існування нижчої психіки, як сукупності тих психічних процесів, при участі котрих лише і може існувати органічне життя, то тоді, на думку вчених, у якому ж співвідношенні стоять одне до одного вища і нижча

психіка? І тут існує дві проблеми: 1) відносно можливого генетичного зв'язку двох форм психічного життя і 2) відносно їх фактичного зв'язку у цільній істоті, де вони знаходяться у взаємодії.

Антична психологія, яка дуже цікавилась поставленими вище питаннями, вчила про наявність в людині декількох душ, то занадто відокремлюючи їх одну від одної, то зближуючи їх до функціональної форми, а не суттєвої окремоті. Не видається можливим, на думку представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. як занадто відмежовувати, так і занадто зближувати нищу і вищу психіку; вони визнаються вченими фактично пов'язаними не лише через реальну єдність індивідуума, у котрому вони розвиваються, – але й через їх внутрішню, суто психічну єдність, без якої була б неможлива постійна взаємодія. Всі процеси вищого психічного життя щільно примикають у тому або іншому ступені, в тій або іншій формі до нижчих психічних процесів, – так і навпаки. Цей постійний взаємообмін психічною енергією, цей внутрішній зв'язок за змістом уможливлується, переконані філософи-психологи лише при *докорінній єдності усієї психіки*. Реальне «Я», котре є дійсним центром усієї психіки, повинно бути до певної міри центром і для нижчої психіки. Ці дві психічні сфери є єдиними у своєму реальному центрі та лише через нього уможливлується їх взаємодія. Тобто, знову ж таки, взаємодія між психічними процесами здійснюється через суб'єкта. Тут це положення має більш глибокий смисл, так як самі по собі вищі психічні функції не пов'язані суттєво з нижчими, а останні підпорядковуються своїй власній закономірності, що не зливається з законами вищої психіки, і лише в результаті дуже складного процесу іноді виступає злиття двох психічних сфер. Наприклад, власна закономірність нижчої психіки виявляється в імпульсивних, звичних рухах, але характеристику причинності, що відбувається в даному випадку, надати надто складно. На думку філософів-психологів справа у тім, що нижча психіка являє собою цілу ієрархію відношень не лише між реальним «Я», що підтримує єдність індивідуума і процесами нижчої психіки, але й між її окремими елементами та їх угрупованням у багаточисленні системи нижчої та вищої складності. Осягнути природу цієї живої ієрархії, живої системи уявляється занадто складним завданням. Можна сказати лише одне – єдність цієї системи підтримується настільки ж з низу, наскільки ж й зверху, як окремими елементами системи, так і всією її цілісністю. Для представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. залишалось невирішеним психологічне питання щодо процесу об'єднання усього психічного життя в організмі та єдиному вищому центрі, що складає творчу

основу даної індивідуальності та особливостей збереження відомої незалежності елементарної нижчої психіки.

Проблема генетичного зв'язку нижчої та вищої психіки вирішується філософами-психологами на користь виведення нижчої психіки із вищої, а не навпаки, і, це є психологічним смислом проблеми організації вищих індивідуумів із нижчих.

Відносять представники філософської психології до психофізичної проблематики також питання про сенс і межі суб'єкта, як творчої основи та його психічну енергію. Поняття психічної енергії, стверджують філософи-психологи, зустрічається при аналізі як вищої, так і нижчої психіки, і в такому разі, виникає питання – чи одна і та сама це енергія, або необхідно вважати їх різними? Під органічною або життєвою енергією, на думку вчених, розуміється в сутності вся сукупність тієї енергії, котра витрачається організмом у його життєвих процесах, тобто і фізична і психічна енергія. Будь-який організм з цієї точки зору є своєрідним «трансформатором» світової енергії, котра в ньому переходить з одних форм в інші; разом з тим, організм, як такий, являє собою величезний запас потенційної органічної енергії – у обидвох її формах (психічної і фізичної). Цю потенційну енергію можна характеризувати, як «зв'язану енергію». Перехід її в актуальну форму вимагає того, що при тих або інших умовах ця зв'язана енергія була звільняємою для виконання відповідної органічної роботи. Увесь запас цієї «зв'язаної» енергії повинен бути відокремлений від іншої психічної енергії, що притаманна вищій психіці. Хоча, як було зазначено представниками філософської психології вища і нижча психіка мають свій загальний корінь у суб'єкті, в котрому відбувається постійний взаємообмін психічної енергії, але притаманна організму фізична енергія до певної міри зв'язує психічну енергію, близьку їй за участю в органічних процесах. Тому увесь запас психічної енергії організму складається з двох частин, що розподілені у вищій і нижчій психічній сфері. При постійному енергетичному взаємообміні, вони все ж повинні бути відмінними одна від одної, як «зв'язана» (у зазначеному вище сенсі) і свободна психічна енергія.

Енергетичний взаємообмін має місце і між психічною і фізичною енергією, але лише в органічних процесах, тобто не в потенційній їх формі. Енергія, яка потрібна для вищого психічного життя, може розвиватись лише із загального фонду психічної енергії, притаманної даному індивідууму. Звідси, на думку представників філософської психології стає зрозумілим, що вважати органічну енергію єдиним джерелом психічної енергії означає вважати її дуже обмеженою в її об'ємі. Вчені вважають, що джерелом психічної енергії є, по-перше, здатність психічної енергії до самозростання при

відомих умовах, і, другим джерелом визнається досвід. Данні чуттєвого досвіду наближають людину через психічний розвиток цього матеріалу, який входить в душу при сприйманні та розгортається перед нею в неосяжний світ реальності в її різних формах. Але окрім чуттєвого досвіду людину наближає до реальності *естетичний, релігійний, етичний досвід* у якому вона засвоює *духовну дійсність*. Чим ширшим і більшим є досвід людини, який аналізується інтелектом, тим легше їй буде орієнтуватися у світі, здійснювати керування і тим більше в ній буде психічної енергії. Пояснення чому відбувається саме так, а не інакше надається представником київської школи філософської психології В.В. Зеньковським наступне: «духовне зростання супроводжується економізацією психічної роботи, збереженням сил душі» [с. 392]. Тобто виходить, що все те, що хвилює людину, призводить до напруження її ества у світлі даних досвіду може втратити своє значення. Так само як дані досвіду можуть слугувати причиною тяжких переживань, на які витрачається психічна енергія, так само дані досвіду можуть викликати у людини позитивні емоції, підняти настрої і надихати збагачуючи її психічне життя. Але не лише в цьому одному, переконаний вчений, полягає роль досвіду в розвитку психічної енергії людини; необхідно додати, що досвід часто стає прямим провідником психічної енергії ззовні, тобто духовне життя через духовний досвід безпосередньо наповнює людину психічною енергією ззовні. Наприклад, в естетичному досвіді людина стає близькою до світу прекрасного, входить у справжнє взаємоспілкування з цією стороною світової реальності, набираючись все нових і нових сил. Новий світ, котрий вперше відкривається людині в духовному житті, робить її членом вищого світу з життям наповненим змістом і неосяжною глибиною. «У сфері вищої духовної дійсності, – пише В.В. Зеньковський, – з особливою силою виступає закон зростання духовної енергії, – і ніщо так не передає цієї невичерпності, цієї дивної продуктивності, як те слово, котрим ми намагаємося охопити природу Божества: любов <...> в таких психічних процесах як пам'ять, уявлення, мислення людина набуває здатності до самозростання у своїй душевній енергії» [3, с. 392–393].

При постійному взаємоспілкуванні з вищим світом через вище духовне життя, переконаний В.В. Зеньковський, душа людини набуває того багатства психічних сил, що енергія стає дійсно невичерпною. Чим ширшим і повнішим стає духовне життя людини, тим меншого значення для неї має психічний розвиток органічного життя, котра може надзвичайно спрощуватись, але все ж таки знаходиться у взаємодії з вищим психічним життям. Над психофізичними процесами духовне

зростання утворює, так би мовити «могутню будівлю». Душа людини розвивається у бік вищого життя, знаходячи саму себе у цьому процесі розвитку. Саме таким чином, переконаний професор, над психофізичною причинністю звеличується причинність суто психічна, і, в межах цієї незалежної психіки через духовний досвід організовується нове духовне життя, у котрому душа знаходить невичерпне джерело енергії. Таким чином, у цій близькості психічного життя до вищої духовної сторони дійсності виявляється метафізична визначальність психіки, як форми буття і органічне життя в світлі цього є лише першою сходинкою у розвитку психіки, пов'язаною з матеріальним буттям

Висновки і пропозиції. Унікальність і своєрідність розуміння передумов і чинників психічного розвитку людини у науковому доробку представників київської школи філософської психології показує особливу лінію формування, становлення та розвиток їхніх ідей. Зазначені вченими такі функції, які виконує психіка людини, як регуляція, пристосування та збереження цілісності і у XXI столітті залишаються ключовими. Тема духовності як вищий ступінь розвитку психіки у наш час фактично виставляється спотвореною, але ж саме про духов-

ність як колосальне невичерпне джерело розвитку людини і її психіки писали представники київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., наголошуючи на тому, що саме духовність визначає людське в людині. Ці твердження представників філософської психології на рубежі XIX – XX століття не втрачають свого сенсу і сьогодні, а навпаки, стають досить актуальними на тлі антропологічної катастрофи сьогодення.

Література:

1. Вундт В. Душа и мозг. Санкт Петербург, 1909. 48 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция. Москва : Академический проект, 2016. 319 с.
3. Зеньковский В.В. Проблема психической причинности. Київ : Изд-во универ. Св. Владимира. 435 с.
4. Рибо Ш. Психология внимания. Санкт Петербург : Типография «Общественная польза», 1897. 102 с.
5. Сикорский И.А. Начатки психологии. Київ : Тип. С.В. Кульженко, 1909. 138 с.
6. Челпанов Г.И. Учебник психологии (для гимназий и самообразования). Москва : Тип. В.В. Думнов, 1915. 224 с.

Melnyk O. A. Background and factors of mental human development in scientific views of representatives of school of philosophical psychology of the XIXth to the beginning of XXth century

The article is devoted to the study of the preconditions and factors of mental development of man in the scientific views of representatives of philosophical psychology. There is a causal interaction between the spiritual and material world. It is shown that the psyche is a complex of purely mentally interconnected processes of the soul, and the body is a living, spiritualized organism, which in its actions is mentally controlled. It is argued that the psychological beginning has a major role in the life process. The functions of the psyche are recognized: ensuring integrity and unity, functions of regulation and adaptation. Specifies the hierarchical level of the psyche: higher and lower. Higher mental life has the closest and most versatile connection with the lower psyche. The nervous system as the organ of higher mental life, which arises from the differentiation of organisms, is in more close connection with the higher psyche, so the connection of the whole body with this higher psyche is carried out through the nervous system. The lower psyche represents a hierarchy of relations not only between the real "I", which supports the unity of the individual and processes of the lower psyche, but also between its separate elements and their groupings in numerous systems of lower and higher complexity. It is noted that the basis of purely mental development correspond to organic processes, from which grows internally rich mental life, which goes to the account of psychic energy, which is released in organic processes due to the differentiation of the latter, while it is argued that the psychic beginning in the development of its activities reaches its release from purely organic tasks, and, precisely this released energy creates the possibility of a person's mental development in the direction of the work that leads to the enhancement and enrichment of purely psychic opportunities. The functioning of the brain and the nervous system is possible due to the presence of a real mental beginning. There is a connection between the processes of the nerve and the mental processes as a single process of life, which consists in the interaction of the mental and material beginnings. The source of psychic energy is recognized: 1) the ability of psychic energy to self-grow under known conditions and 2) experience. It indicates the importance of spiritual development, because it is through the spiritual experience that the psyche does not depend, and the psychic life of a person enhances to a higher level.

Key words: spirit, soul, body, psyche, brain, nervous system, psychic energy, development.